

Владислава Піскіжова

РОЛЬ РОДИНИ ДРАГОМАНОВИХ-ШИШМАНОВИХ В УКРАЇНСЬКО-БОЛГАРСЬКИХ ЗВ'ЯЗКАХ (кінець XIX — перша половина XX ст.)

У статті на основі опублікованих джерел (авторських щоденників, мемуарів, особистого листування та ін.) висвітлено питання місця і ролі представників родини Драгоманових-Шишманових в процесі налагодження українсько-болгарських зв'язків означеного періоду.

Ключові слова: *Україна, Болгарія, зв'язки, наука, культура, фольклор, родина.*

Наприкінці XIX ст. українсько-болгарські відносини, час становлення яких сягає X ст., вступили в якісно нову стадію свого розвитку. Так, після майже п'яти століть застою, під час якого зв'язки між Україною і Болгарією фактично призупинилися через втрату останньою своєї державності (після поневолення Османською імперією у XIV ст.), наступив період активного співробітництва, передусім у науково-культурній сфері. Такий поворот в історії українсько-болгарських відносин значною мірою зумовлений здобуттям Болгарією незалежності у 1887 р. Ця подія суттєво вплинула на національно-культурний розвиток країни. Якщо, згідно із думкою переважної більшості дослідників, початок відродження болгарської культури припадає на кін. XVIII ст., то її розквіт датується саме останнім десятиліттям XIX ст. Варто зазначити, що на той час ідентичні процеси відбувалися і в культурному розвитку інших слов'янських народів, зокрема українського. Дане історичне явище отримало назву «слов'янське відродження». На цьому тлі розпочалася консолідація представників наукової і творчої еліти України і Болгарії, що в свою чергу сприяло взаємопроникненню обох культур, їх взаємозбагаченню тощо.

Напевно жодна із тогочасних постатей не вплинула більшою мірою на процес зближення української і болгарської культур ніж Михайло Драгоманов (1841–1895 рр.) — широковідомий український вчений-славист, соціолог і політолог, громадський діяч і публіцист. Як зазначав відомий болгарист Віталій Москаленко: «Його діяльність, починаючи з часів женеvської еміграції і до самої смерті, була вирішальною в історії українсько-болгарських взаємин, оскільки майже усі наукові, літературні і політичні зв'язки українців з болгарами в той час ведуть до Драгоманова і його найближчого оточення»¹. В контексті останнього твердження слід згадати саме членів його родини — зятя Івана Шишманова, старшу дочку Лідію Драгоманову-Шишманову, а також племінницю Лесю Українку.

На тлі численних студій, присвячених аналізу наукової і творчої спадщини, а також інших аспектів діяльності кожної поокремо із перелічених постатей, питання їх місця і ролі, як представників однієї родини в процесі налагодження тісних зв'язків між Україною і Болгарією наприкінці XIX — початку XX ст. наразі висвітлюється вперше. Документальною базою цієї роботи стали вже опубліковані авторські щоденники, особисте листування родини Драгоманових-Шишманових, а також спогади очевидців. Окрім цього, широко використовувалися праці українських і болгарських науковців, в яких так чи інакше поставали питання, пов'язані з темою даного дослідження.

Слід зауважити, що науковий інтерес Михайла Драгоманова до історії культури слов'янських народів, зокрема болгарського, чітко сформувався у 60-ті рр. XIX ст., за часів його активної співпраці з виданнями «Санкт-Петербуржские ведомости» і «Киевский телеграф», де він висвітлював проблемні питання громадсько-політичного життя слов'янства. А вже від другої половини 70-х рр. XIX ст. в його науковому доробку чільне місце посідали студіювання саме болгарського фольклору. На той час Михайло Драгоманов перебував у еміграції — це був так званий віденсько-жєневський період його життя (1876–1889 рр.). Тоді він налагодив тісні контакти з багатьма представниками болгарської науки і культури, згуртував навколо себе дослідників болгарського фольклору тощо. 1888 р. в софійському збірнику «Обштъ Трудъ» він опублікував декілька болгарських народних легенд разом із власними примітками і поясненнями до них². З метою їх популяризації поміж усіх тих зацікавлених, які не володіють болгарською мовою, того ж року, в авторському перекладі Лідії Драгоманової-Шишманової французькою мовою (на той час була широко розповсюджена в Європі — *авт. прим.*), вони були надруковані вдруге, в паризькому виданні «Mélusine»³. Також знаковою стала праця Михайла Драгоманова «Русский кулак і болгарская свобода», опублікована 1882 р. в газеті «Вольное слово», в якій він щиро вітав здобуття Болгарією незалежності, обстоював ідею невтручання Російської імперії у внутрішні справи цієї країни⁴.

1885 року у Жєневі Михайло Драгоманов познайомився з Іваном Шишмановим (1862–1928 рр.), на той час студентом-філологом Жєневського університету, а у подальшому — відомим болгарським громадським і політичним діячем (міністр освіти Болгарії у 1903–1907 рр., посол Болгарії в Українській Народній Республіці (далі — УНР) у 1918–1919 рр., голова Спільки болгарських учених, письменників і художників й Болгарської спільки читалень, засновник Болгарсько-українського товариства, дійсний член Наукового товариства імені Шевченка (НТШ) у Львові тощо), а також вченим (професор Софійського університету, дійсний член

Болгарської, Сербської й Афінської академії наук, почесний член Харківського університету та ін.). Ця зустріч, що досить швидко переросла у справжню дружбу, стала вагомою подією в історії українсько-болгарських відносин. «У зближенні Драгоманова та Шишманова головну роль відіграли спільність наукових інтересів і, почасти, філософських та суспільно-політичних поглядів... Наукові консультації Драгоманова, творчі дискусії з ним відіграли не останню роль у розвитку теоретико-літературних поглядів Шишманова» — зазначав Віталій Москаленко⁵. Згодом, через два роки Іван Шишманов одружився на старшій дочці Михайла Драгоманова Лідії і таким чином став членом його родини.

Саме у Женеві Іван Шишманов розпочав поглиблено студіювати слов'янський фольклор, насамперед болгарський і український, що зрештою дозволило йому стати видатним україністом. Михайло Драгоманов усіляко підтримував такі прагнення зятя, зокрема, надав в його розпорядження свою бібліотеку, допомагав консультаціями та ін. Більш тісна співпраця між ними розпочалася наприкінці серпня 1889 р., коли Михайло Драгоманов переїхав до болгарської столиці, приставши на пропозицію уряду Болгарії обійняти посаду ординарного професора історико-філологічного відділення у щойно утвореній там Вищій школі, в майбутньому — першому болгарському університеті. Соратник Михайла Драгоманова, відомий український письменник, публіцист і громадський діяч Іван Франко, оцінюючи цю подію з погляду її значимості для становлення академічної науки в Болгарії, зауважив «... Хто знає широкі політичні і наукові погляди М. Драгоманова, его непохибно вірне чуття в оцінюванні людей і відносин, а при тім его острій критичний ум, що не поклоняється ніяким авторитетам, не модиться на ніякі хоч і як блискучі кручки і фрази, а всюди шукає конкретного, загального, основного, — той певно признає, що ліпшого вчителя для болгарської молодіжи а зразком совістнішого робітника коло заснування так важної інституції болгари не могли найти. Щасливі Болгаре! Ми Русини-Українці як та євангельська вдова даємо їм от «убожества нашого», даємо їм більше ніж маємо, а властиво даємо те, чого самі не маємо...»⁶. Сам же Михайло Драгоманов писав: «З одного боку болгари просили послужити їм, а свої знаходили мою роботу шкідливою їм...»⁷.

Переїзд Михайла Драгоманова до Болгарії докладно описаний в його так званому «болгарському щоденнику», який, втім, він вів усього чотири дні — з 4-го по 8-е вересня 1889 р. У своїх нотатках Михайло Драгоманов, зокрема, повідомив, що вже на третій день перебування у цій країні він мав зустріч із міністром освіти Болгарії, який запропонував йому, в числі іншого, стати ректором Вищої школи. «Стосовно Вищої школи я попередив його, що я не маю адміністративно-організаційного

досвіду, взагалі справа адміністрації повинна належати болгарам» — занотував у щоденнику Михайло Драгоманов⁸.

Отже, обійнявши професорську посаду у Вищій школі Болгарії, Михайло Драгоманов розпочав викладати курс лекцій з історії східних народів. Варто зазначити, що на початковому етапі своєї викладацької діяльності він читав лекції виключно російською мовою, а згодом і болгарською, достатньо оволодівши нею.

Дбаючи про якість освіти у закладі, Михайло Драгоманов наполіг на залученні до викладацького складу болгарського професора Марина Дринова, який на той час працював у Харківському університеті. Також він наголошував на необхідності збільшення заробітної платні викладачам закладу, запровадження системи закордонних відряджень для найбільш перспективних студентів, подовження терміну навчання з трьох років до чотирьох, спорудження нових приміщень для самої установи і окремо для бібліотеки. Переважно з причини браку коштів далеко не усі ці пропозиції тоді були реалізовані на практиці. Зокрема, нову будівлю вже Софійського університету було зведено тільки у 1934 р.

Як викладач, Михайло Драгоманов користувався значною популярністю серед студентів, викладачів і вільних слухачів закладу. «Драгоманов... зачаровував слухачів своїм захоплюючим красномовством і своїми величезними знаннями. Він вмів художньо передавати свої думки, завдяки чому його лекції лилися як за натхненням без зупинок, без заглядування до конспекту і години минали невловимо швидко для його аудиторії. Він давав студентам масу фактів і їх співставлення, — але ніколи не робив з них остаточних висновків, надаючи право робити це самим студентам. Всі ми ледь не з обожнюванням чекали його появи на лекцію...» — писала сучасниця Михайла Драгоманова, видатний український педагог і громадський діяч Софія Русова, посилаючись на свідчення одного з його слухачів⁹.

Керуючись особистою ініціативою, Михайло Драгоманов багато працював над упорядкуванням каталогу і поповненням фондів софійської Народної бібліотеки. Відіграв провідну роль в процесі налагодження роботи болгарського наукового журналу «Сборник за народни умотворения, наука и книжнина», який спеціалізувався на дослідженнях слов'янського фольклору. Під його керівництвом були видані томи: з першого по четвертий, з шостого по восьмий, десятий тощо. Майже у кожному випуску журналу він вміщував власні розвідки, зокрема «Слов'янські оповідання про народження Костянтина Великого», «Слов'янські варіанти однієї євангельської легенди», «Слов'янські оповідання про пожертвування власної дитини», «Зауваження про слов'янські релігійні й етнічні легенди», «Слов'янські приладки до Едіпової історії» тощо.

Водночас Михайло Драгоманов тісно співпрацював і з іншим болгарським науковим журналом під назвою «Сборник на Министерството народното Просвещение».

Не менш плідною була його публіцистична діяльність. Так, статті та рецензії Михайла Драгоманова часто з'являлися на сторінках східно- і західноєвропейської преси, у тому числі болгарських («Свободно слово» і «Български преглед») і українських, переважно галичанських («Житте і слово», «Народ», «Хлібороб») періодичних виданнях. Серед його найбільш резонансних болгарських праць — «Неполітична політика» (1890 р.), «Чудернацькі думки про українську національну справу» (1891 р.), «Неправда — це просвіта» (1892 р.), «Довгі вуха новішої ери» (1893 р.), «Листи на Наддніпрянську Україну» (1893–1894 рр.).

Завдячуючи активній просвітницькій діяльності Михайла Драгоманова, болгарська громадськість отримала можливість ознайомитися з творчістю таких відомих українських літераторів, як Григорій Сковорода, Михайло Старицький, Сидір Воробкевич, Іван Нечуй-Левицький, Олена Пчілка, Леся Українка, Іван Франко та ін.

Значний авторитет Михайла Драгоманова у Болгарії, який до того ж невпинно зростає, дозволив уряду цієї країни у 1891 р. відхилити ноту протесту офіційної Росії з вимогою видачі його як «небезпечної особи». Газета «Кур'єр Львівський» від 28 лютого 1891 р. опублікувала відповідь Болгарії на дану ноту: «...Пан Драгоманов тільки два роки працює в міністерстві освіти в Болгарії, де керує кафедрою загальної історії у вищій школі в Софії. У російській ноті не поставлено проти нього жодного закиду, що був би оснований на якомусь дійсному факті, коли, навпаки, із зібраних про нього інформацій, стає очевидним, що він повністю відданий історичним і філологічним студіям, не належить до жодних таємних товариств і зовсім не заслужив на жоден закид, крім, хіба того, що він є українським сепаратистом»¹⁰.

Михайло Драгоманов помер від аневризми аорти 20 червня 1895 р. у Софії, де і був похований. Відтоді, ключовою фігурою в українсько-болгарських відносинах, як гуманітарного, так і політичного характеру, став Іван Шишманов.

Як науковець, Іван Шишманов багато уваги приділяв темі історії розвитку українсько-болгарських відносин, переважно — культурологічним аспектам. Результатом його українознавчих студій стали праці: «Неофіт Рильський — філолог» (фактично це історія перших болгарських торговців в Україні — *авт. прим.*), «Неофт Бозвелі. Джерела «Матері Болгарії»» (висвітлив діяльність київських митрополитів болгарського походження Кіпріана і Григорія Цамблака — *авт. прим.*), «Вступ до історії болгарського відродження» (про місію болгарського дипломата

Петра Парчевича до гетьмана Богдана Хмельницького — *авт. прим.*), «Рукописи Венеліна у Москві», «Перша зустріч Априлова з Венелінієм», «В.І. Григорович, його подорож до європейської Туреччини (1844–1845) та ставлення до болгар», «Тарас Шевченко, його творчість і вплив на болгарських письменників перед Визволенням» та ін. Проте, в Україні Іван Шишманов більш відомий як політик і дипломат, діяльність якого у напрямі розбудови українсько-болгарських відносин упродовж 1918–1919 рр. варта самої високої оцінки.

Так, укладений 27 січня (9 лютого) 1918 р. Брестський мирний договір між країнами Четверного союзу (до складу входили: Австро-Угорщина, Болгарія, Німеччина, Туреччина) і Українською Народною Республікою (надалі УНР) став першим правовим актом визнання останньої суб'єктом міжнародного права. В рамках даного договору Болгарія встановила з УНР дипломатичні відносини, що стало віховою подією за більш ніж тисячолітню історію українсько-болгарських відносин. Таким чином перед болгарським урядом постало питання пошуку особи, яка б очолила дипломатичне представництво Болгарії в УНР. В результаті, повноважним послом Болгарії в УНР став Іван Шишманов. Залучення на цю посаду представника родини Драгоманових-Шишманових було виваженим і цілком законним рішенням, адже, як вже зазначалося, на той час українсько-болгарські зв'язки, насамперед в науковій, літературній і політичній сферах підтримувалися переважно завдяки зусиллям безпосередньо самих Михайла Драгоманова і Івана Шишманова, а також їх найближчого оточення, зокрема членів родини.

Важливим документом, в якому вміщено інформацію щодо часів перебування Івана Шишманова на дипломатичній службі в Україні, став його особистий щоденник, виданий 2003 р. у болгарському видавництві «Синева».

Призначення Івана Шишманова мало значний суспільний резонанс як у Болгарії, так і в Україні. На сторінках болгарської преси було опубліковано офіційне привітання уряду Болгарії, адресоване Івану Шишманову з приводу цієї події. 13 квітня 1918 р., перед відбуттям Івана Шишманова до Києва, газета «Камбана» надрукувала розгорнуте інтерв'ю з ним. Коментуючи запитання журналістів, Іван Шишманов поділився власними міркуваннями щодо проголошення УНР, тогочасного стану української науки і культури, історії українсько-болгарських зв'язків тощо. Зокрема дипломат підкреслив: «Створена у Брест-Литовську Україна не є новою державою як помилково вважає більшість. Україна, як і Болгарія, має блискуче історичне і культурне минуле...»¹¹. Разом із тим Іван Шишманов висловив надію, що праця на дипломатичному поприщі надасть йому можливість застосувати на практиці усі

набуті знання з української історії і культури, а також — свої щирі сподівання налагодити міцні й тривалі зв'язки між обома державами, зауваживши, що «за таких тісних взаємин у минулому, хіба можна сумніватися в майбутньому»¹².

Наприкінці квітня 1918 р. Іван Шишманов, разом з іншими членами болгарського представництва, вирушив до Києва. Зупинившись проїздом у Львові він дав інтерв'ю провідному галичанському виданню — часопису «Діло», де в чергове вітав проголошення УНР і з цього приводу зауважив: «Якби мене посилали деінде, я не згодився би, але до Києва їду з великою охотою»¹³. Прибувши до Києва Іван Шишманов мав бесіду з представником Українського телеграфного агенства, основною темою якої стало питання українсько-болгарських культурних взаємовпливів. Зокрема він розповів про діяльність на цій ниві видатних представників українського і болгарського народу — митрополита Цамблака, учених Юрія Венеліна і Михайла Драгоманова, членів Кирило-Мефодіївського товариства тощо.

7 травня 1918 р. відбулася офіційна церемонія вручення вірчих грамот Іваном Шишмановим гетьману Української Держави Павлу Скоропадському (прийшов до влади внаслідок державного перевороту 29 квітня 1918 р. — *авт. прим.*). До сьогодні зберігся текст промови Івана Шишманова, проголошеній ним на цій церемонії, який вміщено в його щоденнику: «Пане Гетьмане всієї України! Маю честь передати Вам, пане Гетьмане, грамоту, за якою мій високий уряд уповноважив мене вступити у службові зносини з вашим урядом. Сподіваюся, що матиму змогу скористатися своїм довгорічним вивченням вашої країни, її блискучого минулого, її поступового розвитку і її феноменального відродження, що навіває так багато аналогій з нашим, щоби створити тісні тривалі інтимні стосунки між Болгарією і дорогою, рідною нам вільною, незалежною Україною»¹⁴. Незабаром, на основі постанови гетьманського уряду від 21 червня 1918 р., було засновано і українське посольство першого рангу в Болгарії. «Одним із основних завдань болгарський посол уважав налагодження торговельних відносин між Болгарією й Україною», — зауважила українська болгаристка Вікторія Павленко (авторка низки статей про діяльність Івана Шишманова на посаді повноважного посла Болгарії в УНР — *авт. прим.*)¹⁵. Саме цей напрям в системі тогочасних відносин між обома державами він вважав найбільш перспективним, адже відомо, що болгарська економіка, виснажена першою світовою війною, потерпала від нестачі продовольства і сировини.

Отже, до здобутків дипломатичної діяльності Івана Шишманова у даному напрямі слід віднести налагодження зв'язків по лінії кооперації. Завдячуючи зусиллям посла болгарська делегація брала участь в роботі

III Всеукраїнського з'їзду кооператорів, що відбувся 26 травня 1918 р. На цьому заході виступив і сам Іван Шишманов. У своїй промові він закликав українські банки до співпраці із Болгарським кооперативним банком і вже у серпні 1918 р. від Центрального українського кооперативного комітету надійшла перша пропозиція щодо організації постачання вітчизняного доморобного полотна до Болгарії¹⁶. За активного сприяння Івана Шишманова Міністерство земельних справ Української Держави (29 квітня 1918 р. назву УНР було змінено на зазначену — *авт. прим.*) видало розпорядження про вивіз до Болгарії 4 тис. волів, німецький посол барон Мумм фон Шварценштайн дав дозвіл на поставку туди українського цукру та ін.¹⁷ Проте, далеко не усі з цих домовленостей були реалізовані на практиці, що обумовлювалося низкою причин, а саме: частою зміною влади в Україні (14 листопада 1918 р. до влади прийшла Директорія, а на початку 1919 р. — більшовики — *авт. прим.*), втручанням в переговорний процес союзних держав та ін. Останній фактор став і на перешкоді укладенню двохсторонньої українсько-болгарської торговельної угоди, на що було покладено багато зусиль з боку Івана Шишманова.

Не менш активно посол опікувався справами українських і болгарських гастарбайтерів і військовополонених, питаннями культури т. ін. Щодо останнього напрямку діяльності, директор Українського інституту у Варшаві Олександр Лотоцький так писав у своїх спогадах: «Досить широко розвинуло Посольство взаємини з колами громадськими та літературними. Засобами його видавано два органи в болгарській мові — тижневик «Українсько-Български Преглідъ» та місячник «Украинското Слово». Перший, що служив для політичної інформації, провадив П. Сікора... «Украинското Слово», проваджене Д. Шелудьком, — мало літературно-науковий характер. Через се видавництво Посольство звязувалось з науковим та літературним світом Болгарії. Постійним співробітником був публіцист та видавець Ніколов. Містив свої статті проф. Младенов. Поет Челінгіров давав переклади українських поезій, переважно Шевченка...»¹⁸.

Перебуваючи у Києві Іван Шишманов продовжував свої наукові пошуки, залучаючи матеріали місцевих бібліотек.

У результаті чергового державного перевороту, здійсненого в Україні більшовиками у лютому 1919 р., болгарське посольство евакуювалося до Вінниці. У своєму щоденнику Іван Шишманов написав: «До Києва я відбув 21 квітня 1918 р. як дипломатичний представник Болгарії при уряді УНР (відтак — при уряді гетьмана Скоропадського) і покинув цю посаду на початку 1919 р. — після розгрому України більшовиками і відступу Петлюри»¹⁹. Розуміючи, що поразка Директорії є неминучою,

Іван Шишманов прийняв рішення повернутися до Софії. 1 квітня 1919 р. він офіційно склав повноваження посла під час особистої аудієнції у болгарського царя Бориса III. Втім на батьківщині ставлення до нього з боку держави змінилося, що було обумовлено розірванням офіційною Софією у 1920 р. дипломатичних відносин з УНР. Стосовно цієї події Олександр Лотоцький зауважував: «Обставини ті були дуже тяжкі для нього особисто. Зміна курсу у відношенні до України послідовно потягла за собою в Болгарії великі неприємності для тих, хто був близько з українськими справами зв'язаний. В першу чергу та найбільше потерпів від тої зміни курсу Іван Дмитрович, — був одірваний од наукової та й усякої іншої праці. Коли почались нагінки на Посольство, він заходив туди, хоч се ще більш ускладняло його положення та запрошував співробітників Посольства до себе, потішав їх, бувши певний, що прийде час, коли обставини переміняться»²⁰.

Не зважаючи на такі несприятливі обставини, Іван Шишманов продовжував підтримувати зв'язки з Україною: цікавився розвитком політичних подій, культурним життям та ін. Також він активно контактував із українською діаспорою в Болгарії. За його ініціативою зокрема 1920 р. було створено Українсько-болгарське товариство.

Іван Шишманов помер 1928 р., від апоплексичного удару, в норвезькому м. Осло, куди прибув для участі в конгресі ПЕН-клубу (абривіатура походить від англ. слів poet, playwright, essayist, novelist — *авт. прим.*) — міжнародного громадського об'єднання професіональних письменників, перекладачів і редакторів. Похований в Болгарії у м. Софія.

Напревеликий жаль, сучасні українські історики у своїх дослідженнях обходять поза увагою тему життєдіяльності Лідії Шишманової-Драгоманової (народ. 17 жовтня 1866 р. у м. Києві), її ролі в українсько-болгарських зв'язках кін. XIX — першої пол. XX ст. Втім за життя вона була дуже знаною і шанованою особою як у Болгарії, так і в Україні.

Висока освіта, здобута Лідією Шишмановою-Драгомановою у Швейцарії (спочатку в університеті, згодом — консерваторії м. Женеві — *авт. прим.*) сприяла її становленню як віртуозної піаністки, письменниці і перекладача. Вона вважала Швейцарію своєю другою батьківщиною. Стосовно цього, у статті під назвою «Швейцария и България (Лични впечатления)», написала наступне: «... тому що там виросла і там оформилося остаточно моє скромне я»²¹. Проте, найбільш знаною в Болгарії вона була саме завдяки своїй громадській і публіцистичній (у галузі театральнo-музичної критики) діяльності.

Як критик Лідія Шишманова-Драгоманова вперше виступила 1899 р. на сторінках видання «Български преглед» («Болгарській огляд») у рубриці «Нашият театър» («Наш театр»). Упродовж 1913–1915 рр. активно

співпрацювала з журналом «Свободно мнение» («Свободна думка») у якості ведучої одночасно двох рубрик — театральної і музичної.

Слід зауважити, що рецензії Лідії Шишманової-Драгоманової часто присвячувалися видатним подіям культурного життя в Україні, яким завжди охоче цікавилася. Відомо, що вона була великою шанувальницею популярного на той час українського композитора Миколи Лисенка. Практично усі етапи його творчості знайшли своє відображення в її статтях. Саме Лідії Шишмановій-Драгомановій присвячено відомий романс композитора «Садок вишневий біля хати», створений ним на основі не менш знаного твору Тараса Шевченка — вірша з однойменною назвою. Вона подарувала Музичному товариству в Софії ноти деяких творів Миколи Лисенка із циклу «Музика до «Кобзаря» Т.Г. Шевченка», перший і п'ятий випуски «Збірника українських пісень» тощо.

З особливою цікавістю Лідія Шишманова-Драгоманова відвідувала ті театральні вистави на болгарській сцені, в основу яких було покладено п'єси українських авторів. Вже під час свого дебюту в журналі «Български преглед», вона надрукувала рецензію на виставу «Ревізор» видатного українського письменника Миколи Гоголя. Зокрема написала: «З яким задоволенням ми споглядали на болгарській сцені цю п'єсу! Більшість її знають напам'ять, більшість її читали багато разів і все ж вона вражає завжди»²². У 1900 р. на сторінках того ж таки журналу Лідія Шишманова-Драгоманова вмістила рецензію на виставу відомого українського театрального діяча Марка Кропивницького «Глитай або ж павук», в якій захоплено повідомила: «Нас дуже потішив успіх «Глитая» на болгарській сцені, всупереч мізерності костюмів, декорацій і пісень. Позбавлена половини свого поетичного одягу, п'єса всеодно подобається й буде зрозумілою, тому що хоч і має деякі художні недосконалості, проте в ній дуже добре представлена одна загальнолюдська ідея: згубна влада грошей здійснює свою руйнівну силу в усьому світі»²³.

Болгарська дослідниця Дора Дімітрова, характеризуючи особистість Лідії Шишманової-Драгоманової, писала: «Лідія освічена, культурна, владна і навіть екстравагантна для свого часу. Дощ, сніг, сльота, в столиці рухається один-єдиний трамвай, а вона — взута в грубі черевики, загорнута в шарфи, крокувала квапливо до опери. Щовечора займала своє місце в ложі — це були її години»²⁴.

Не менш плідною була громадська діяльність Лідії Шишманової-Драгоманової. Вона брала активну участь в роботі Клубу болгарських письменниць, Жіночого союзу Болгарії, Українського клубу в Женеві та інших неурядових організаціях.

Безпосередня причетність Лідії Шишманової-Драгоманової до національно-культурного життя української діаспори в Болгарії підтвержується

її членством в Українсько-болгарському товаристві (разом із чоловіком і сином була в числі його засновників — *авт. прим.*), Українському культурному об'єднанні тощо. Зокрема, 2011 р. в Сумському історико-архівному журналі вперше було опубліковано декілька листів, періоду з 1924 по 1932 рр., що надходили Лідії Шишмановій-Драгомановій від українських емігрантських об'єднань в Болгарії та їх лідерів зокрема, які, переважно, являли запрошення відвідати ті чи інші публічні заходи, організовані ними²⁵. Серед цих матеріалів: лист від Українського народного хору в Софії із запрошенням відвідати 21 грудня 1924 р. концерт Українських народних пісень і музики у залі «Славянська Бесіда», від болгарської філії Українського національного козацького товариства — відвідати 6 червня 1926 р. громадську панахиду по Симону Петлюрі, від Українського культурного товариства в Болгарії — завітати 14 жовтня 1926 р. святковий молебень на честь Покрови Пресвятої Богородиці у церкві Св. Седмочисленниці та ін.²⁶

Лідія Шишманова-Драгоманова ніколи не перебувала в тіні авторитету своїх батька і чоловіка. Сама по собі яскрава особистість, вона завжди була для них відданим помічником-однодумцем.

Відомо, що після смерті батька Лідія Шишманова-Драгоманова, яка називала його своїм вчителем життя, багато працювала над впорядкуванням його особистого архіву, неопублікованих і незавершених ним за життя творів. У цій справі їй допомагав Іван Шишманов. 1896 вона видала у Франції, в паризькому видавництві «Леру», збірник болгарських пісень та легенд у перекладі французькою мовою з поясненнями (коментарями) і примітками М. Драгоманова²⁷. Завдяки її зусиллям було опубліковано частину переписки Михайла Драгоманова. Також вона брала участь в переговорах із членами «Гуртка ім. М. Драгоманова» стосовно встановлення надгробного пам'ятника на могилі батька. Замовлення на його виготовлення отримав відомий український скульптор Михайло Паращук, який на той час перебував в еміграції у Болгарії. Із загальної суми коштів у 26, 5 тис. болгарських левів, зібраних для цієї справи, 5 тис. надійшли від Лідії Шишманової-Драгоманової²⁸. Урочисте відкриття пам'ятника відбулося 30 жовтня 1932 р. Сама Лідія Шишманова-Драгоманова померла 6 лютого 1937 р. у Болгарії, похована в м. Софії.

Історія українсько-болгарських зв'язків першої пол. ХХ ст. була б неповною без визначення в ній ролі Дімітра Шишманова (народ. 1889 р. у м. Софія) — сина Івана Шишманова і Лідії Драгоманової-Шишманової. Брак документальної бази, обумовлений насамперед складним життєвим шляхом відомого свого часу болгарського літератора, громадського і політичного діяча, не дозволяє повною мірою дослідити його діяльність у напрямі розбудови українсько-болгарських відносин означеного періоду.

У цьому контексті варто згадати маловідомий широкій громадськості факт, що перед тим, як затвердити на посаді посла в УНР Івана Шишманова, уряд Болгарії обговорював це питання з Дімітром Шишмановим і спочатку саме йому було запропоновано очолити болгарську дипломатичну місію в УНР. Втім Дімітр Шишманов відхилив цю пропозицію, аргументуючи своє рішення небажанням займатися суто канцелярською справою, якою на його думку є дипломатія. Незважаючи на свою відмову, він активно цікавився перебігом подій в Україні, щиро вболівав за її майбутнє. Більше того, він, хоча і не офіційно, співпрацював із болгарським посольством. Проте, цей напрям його діяльності і досі залишається не дослідженим. До поодиноких, відомих нам свідчень на користь такої співпраці слід віднести, зокрема, повідомлення від Олександра Лотоцького, а саме: «Був у постійних зносинах з Посольством та давав звязки й поради молодший Шишманов — Дмитро Іванович»²⁹. В листі, датованому 14 жовтня 1919 р. невстановлена особа, вірогідно український дипломат, пише Дімітру Шишманову наступне: «Зараз ми переживаємо напевно один з найнеприємніших моментів в Болгарії. Ваші брати-слов'яни женуть нас як собак... болгарський уряд не сприймає наше посольство і позбавляє усіх прав, що походять з характеру нашої служби... О.Я. Шульгін (Повноважний посол УНР в Болгарії — *авт. прим.*) покладає на вас великі надії. Він вважає, що у вашій особі ми маємо бодай одного приятеля в Болгарії...»³⁰.

Відомо і те, що Дімітр Шишманов брав активну участь в діяльності Українсько-болгарського товариства і, як вже зазначалося, належав до числа його засновників. Також він увійшов в історію і як видатний болгарський україніст. Незадовго до його загибелі останній прем'єр-міністр царської Болгарії Константин Муравієв зауважив: «Із Шишмановим можна було розмовляти годинами. В Росії з ним спілкувалися й радянські офіцери, деякі інтелектуали. Вони були дуже здивовані тим, наскільки глибоко Шишманов знає українську мову та українську історію. Вони казали, що таких знавців в СРСР можна було перерахувати на пальцях»³¹.

Відразу після окупації 9 вересня 1944 р. Болгарії радянськими військами і, як наслідок, встановленням в країні комуністичного режиму, нова влада розпочала репресії проти колишніх урядовців. Так, за звинуваченням у «знущанні над болгарським народом», було заарештовано 98 осіб, серед яких міністри, депутати, царські радники тощо. В їх числі був і Дімітр Шишманов, який в уряді Добрі Божилова обіймав посаду міністра закордонних справ. В ніч з 1 на 2 лютого 1945 р. його, в числі інших заарештованих, розстріляли. Лише 1996 р. Дімітра Шишманова було реабілітовано посмертно.

Окреме місце в історії українсько-болгарських зв'язків кін. XIX — поч. XX ст. посідала і Леся Українка (1871–1913 рр.). Тут необхідно зауважити, що лише сам по собі факт перебування М. Драгоманова у Болгарії сприяв виникненню у літераторки бажання відвідати цю країну, дізнатися якомога більше про її звичаї, побут та ін. Тож у 1889 р., відразу після облаштування М. Драгоманова у Софії, Леся Українка написала йому, що має надію здійснити подорож до Болгарії, а також: «Чи співають у Болгарії колядки і чи схожі вони на українські? Як там люди обходять різдво? Взагалі багато дечого хотіла б я знати про Болгарію, бо я про неї так як і нічого не знаю, а те, що приходиться в газетах читати, я думаю, наполовину брехня. Як стоїть література болгарська: краще чи гірше за українську?...». Відтоді тема цієї подорожі часто буде присутня в листах Лесі Українки до своєї «болгарської родини»³². Роком пізніше вона написала: «Якби тільки від мене залежало, то я б уже давно з Одеси стругнула в Болгарію — по-моєму звідти вже не далеко. Я тепер розволочилась, їздючи раз у раз, що мені ніде не здається далеко»³³.

Леся Українка ретельно готувалася до поїздки у Болгарію — вивчала болгарську мову і фольклор. Через студентів болгар, що навчалися в Україні, родина Драгоманових-Шишманових передавала для неї збірники фольклору, як «Сборник за народни умотворения, наука и книжнина», «Забележки върху славянските религиозни и етнически легенди» та ін. Студіювати мову їй також допомагав болгарський студент Герасим Клісургський³⁴.

Омріяна поетесою подорож здійснилася у червні 1894 р. «Я так рада, що приїхала сюди, що коли б за се треба було б заплатити й справжнім яким лихом, то я б прийняла його з легким серцем», — писала вона в одному із своїх листів до матері³⁵. Її перебування у цій країні тривало більше року.

Інтерес до Болгарії певною мірою вплинув на оригінальну творчість поетеси. Упродовж 1895 р. вона написала серію віршів (згодом увійшли до циклу «Невільничих пісень» — *авт. прим.*): «Мати-невільниця», «І все таки до тебе думка лине», «Ворогам», «Північні думи», «До товаришів» тощо. Головним лейтмотивом цих поезій стали думки-вболівання авторки за долю слов'янства, насамперед українського народу:

І все-таки до тебе думка лине,
Мій занапащений, нещасний краю,
Як я тебе згадаю,
У грудях серце з туги, з жалю гине...³⁶

«Безперечно ми не можемо говорити про якийсь значний вплив або про використання бодай окремих елементів болгарської культури. Однак при ретельному аналізі в її віршах цього періоду можна відшукати певні

мотиви, що виникли під впливом культурно-політичного життя південнослов'янських народів» — наголошував Віталій Москаленко³⁷.

Значний інтерес становить епістолярна спадщина Лесі Українки, датована 1894–1895 рр., а саме ті листи, в яких вміщено її коментарі стосовно тогочасної Болгарії. Серед позитивних вражень поетеси — захоплюючі краєвиди, еkleктика національної і турецької архітектури, народні звичаї, побут тощо. Чи не найбільший негатив літераторка вбачала у гендерній нерівності, що охарактеризувала як справжню «дикість». Зважаючи на це, вона неодноразово наголошувала, що у Болгарії їй дуже добре живеться тільки завдячуючи компанії дядька та його родини і що без них вона б тут не жила. Водночасі поетесу непокоїло і її повернення на батьківщину: «Я не знаю, що буду робити, повернувшись до Росії, — писала вона, — сама думка про це тюремне життя сушить моє серце. Не знаю, хто як, та я не можу терпіти мовчки життя в ярмі»³⁸.

«Одним з найважливіших наслідків софійського життя поетеси стала її дружба з І. Шишмановим, яка залишила помітний слід в історії українсько-болгарських літературно-громадських взаємин», — наголошував Віталій Москаленко³⁹. Дійсно саме І. Шишманов увів її до кола болгарської творчої еліти. Зокрема, Леся Українка познайомилася з такими визначними особистостями, як науковець Д. Матов, письменник А. Константинов, поетеса Х. Белчева, скульптор Б. Шац, піаністка Койчу та ін.

Перебуваючи в Болгарії поетеса підтримувала зв'язки із галицькою радикальною пресою. За цей період у львівському журналі «Народ», під криптонімом «Н. С. Ж.», вона опублікувала вже згадувані «Невільничі пісні», памфлет «Пророчий сон патріота», статтю «Безпардонний патріотизм» тощо. Останні два твори — це відкрита сатира, спрямована проти українського буржуазного націоналізму та клерикалізму, що стало абсолютно новим явищем у творчості поетеси. Саме у цьому дослідники вбачають прямий вплив світоглядних орієнтирів М. Драгоманова. За допомогою Шишманових Леся Українка надіслала Івану Франко кілька своїх поезій, зокрема «Слово, чому ти не твердая криця», «На вічну пам'ять листочкові», «О, знаю я, багато ще промчить», «Грішниця», «Хвилину розпачу» і «Fiat pox», які у 1897 р. були опубліковані ним у львівському часописі «Жите і слово».

Після смерті М. Драгоманова, Леся Українка ще деякий час залишалася у Болгарії, допомагаючи його дружині Людмилі впорядковувати сімейні справи.

Повернувшись на батьківщину, Леся Українка з теплою ностальгією згадувала болгарський період свого життя: «А я часто згадую Софію..., щоночі вона мені сниться... Чудно сказати, мені скучно навіть за болгарською мовою! А така вона здавалась негармонічна»⁴⁰. Літераторка

продовжувала листуватися зі своєю «болгарською родиною», багатьма діячами болгарської науки і культури. Зазвичай вона обмінювалася з ними літературними і музичними творами, цікавилася останніми новинами політичного, економічного, культурного і наукового життя Болгарії.

Отже, на тлі загальнослов'янського національно-культурного відродження, апогей якого датується XIX ст., українсько-болгарські контакти, насамперед у сферах науки і культури, стали дедалі частішими. У 1918 р., після укладення Брест-Литовського мирного договору, також були встановлені дипломатичні відносини між Болгарією і УНР.

Такий перебіг історичних подій значною мірою позначився на долі кожного представника видатної родини Драгоманових-Шишманових, а саме — вплинув на зміст їхніх творчих і наукових доробок, формування громадсько-політичної позиції тощо. Власне кажучи, Драгоманови-Шишманови стали рушіями національно-культурного відродження українців і болгар, відіграли провідну роль в процесі взаємодії української і болгарської культур і, як наслідок їх взаємопроникненні і взаємозбагаченні.

Водночас, ступінь причетності кожного із членів цієї родини до вище означених процесів була далеко неоднаковою. Так, до кінця XIX ст. ключовою фігурою наукових і культурних зв'язків між Україною і Болгарією був Михайло Драгоманов, а після його смерті у 1895 р. це місце посів Іван Шишманов. Незаперечно вагомим став і особистий внесок Лесі Українки в розвиток творчої співпраці між українськими і болгарськими митцями. Разом із цим, усе іще потребує більш ретельного дослідження питання ролі Лідії Шишманової-Драгоманової і Дімітра Шишманова в процесі розбудови українсько-болгарських зв'язків даного періоду.

Зрештою, слід зауважити, що діяльність родини Драгоманових-Шишманових на даному поприщі варта самої високої оцінки.

¹ Москаленко В. Драгоманов і Шишманов // Євроатлантика. — 2010. — № 2. — С. 27.

² Обштъ Труд (София). — 1888. — Т. II. — С. 73–78.

³ Melusine (Paris). — 1888. — № 9, 10, 12.

⁴ Драгоманов М. Русский кулак и болгарская свобода // Вольное слово (Женева). — 1882. — Ч. 42.

⁵ Москаленко В. Вказ. праця. — С. 28.

⁶ Франко І. Болгарські праці М. Драгоманова // Народ. — 1891. — 3 серпня.

⁷ Драгоманов М. Листи до Івана Франка та інших. 1887–1896. — Львів. — 1908. — С. 164.

⁸ Романченко І. Болгарський щоденник М.П. Драгоманова // Жовтень. — № 6. — С. 127.

⁹ 1905 р., червень. — Спогади Софії Русової про Михайла Драгоманова «Пам'яті Михайла Драгоманова» // Михайло Драгоманов. Документи і матеріали. 1841–1894. — Львів. — 2001. — С. 391.

¹⁰ 1891 р., лютого 16 (28). — Замітка в газеті «Кур'єр Львівський» про відгук болгарського уряду на ноту російського уряду з приводу М. Драгоманова // Михайло Драгоманов. Документи і матеріали. 1841–1894. — Львів, — 2001. — С. 192.

¹¹ Камбана (Софія). — 1918. — 13 апрел.

¹² Там само.

¹³ Діло (Львів). — 1918. — 1 травня.

¹⁴ Шишманов Иван Димитров. Дневник 1879–1927 / Състав. Ива Бурилкова, Цочо В. Билярски. — Софія. — 2003. — 350 с.

¹⁵ Павленко В. Иван Шишманов — повноважний посол Болгарії в Україні // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. — К., 2010. — Вип. 19. — С. 59–70.

¹⁶ Там само. — С. 62.

¹⁷ Там само. — С. 64.

¹⁸ Лотоцький О. Сторінки минулого. В Царгороді. — Видання УПЦ в США. — 1966. — Ч. 4. — С. 122.

¹⁹ Шишманов Иван Димитров. Дневник 1879–1927 / Състав. Ива Бурилкова, Цочо В. Билярски. — Софія. — 2003. — 350 с.

²⁰ Лотоцький О. Вказ. праця. — С. 121.

²¹ Свободно мнение (Софія). — 1914. — № 8.

²² Български преглед (Софія). — 1899. — Кн. III–IV.

²³ Български преглед (Софія). — 1900. — Кн. V.

²⁴ Цит. за: Якімова Антоніна. Лідія Шишманова (Лідія Михайлівна Драгоманова) // Українски весті. — 2011. — Жовтень // <http://www.ukrpressbg.com/his-ukr-dragomanova-Lidiya-2011.html>

²⁵ Власенко В.М. Українські емігранти в Болгарії і Л.М. Шишманова-Драгоманова: невідоме листування (за матеріалами Наукового архіву Болгарської академії наук) // Сумський історико-архівний журнал. — 2011. — № XIV–XV. — С. 30–42.

²⁶ Там само. — С. 33–42.

²⁷ Романченко І. Вказ. праця. — С. 83.

²⁸ Власенко В. М. Вказ. праця. — С. 31.

²⁹ Лотоцький О. Вказ. праця. — С. 122.

³⁰ Жуківський Василь. Дімітра Шишманова — онука Михайла Драгоманова, розстріляли в ніч з 1 на 2 лютого 1945. // Українски весті // <http://www.ukrpressbg.com/his-ukr-shishmanovD.html>

³¹ Там само.

³² Українка Леся. Лист до М.П. Драгоманова від 5 січня 1890 р. // Збір. творів. В 12 т. — К., 1978. — Т. 10. — С. 46.

³³ Цит. за: Трохліб Валерій. До 140-річчя з дня народження Лесі Українки // Одеські вісті. — № 21 (4148). — 2011.

³⁴ *Українка Леся*. Лист до М. П. Драгоманова від 5 січня 1894 р. // Твори в десяти томах. — К., 1965. — Т. 9. — С. 160–161.

³⁵ *Українка Леся*. Лист до О.П. Косач (матері) від 14 червня 1894 р. // Збір. творів. В 12 т. — К., — 1978. — Т. 10. — С. 238.

³⁶ Народ (Львів). — 1895. — № 15–16.

³⁷ *Москаленко В.А.* Українсько-болгарські літературні та наукові зв'язки кінця ХІХ — початку ХХ ст. — К., 1987. — С. 157.

³⁸ Цит. за: *Трохліб Валерій*. Вказ. праця.

³⁹ *Москаленко В.* Вказ. праця. — С. 167–168.

⁴⁰ *Українка Леся*. Лист до М.І. Павлика від 2 вересня 1895 р. // Збір. творів. В 12 т. — К., 1978. — Т. 10. — С. 320.

В статье, на основе опубликованных источников (авторских дневников, мемуаров, личной переписки и др.), рассматривается вопрос места и роли представителей семьи Драгомановых-Шышмановых в процессе налаживания украинско-болгарских связей данного периода.

Ключевые слова: *связи, Украина, Болгария, взаимодействие, взаимовлияние, наука, культура, фольклор, семья.*

On the basis of published sources (authors' diaries, memoirs and private correspondence, etc.), the article elucidates the place and role of the representatives of Drahomanovs-Shyshmatovs family in the process of establishment the Ukrainian-Bulgarian relations in the second half of the 19th century.

Key words: *Ukraine, Bulgaria, communications, science, culture, folklore, family.*